

PIYASA FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN DÜNYA EKONOMİSİNE KATKILARI

Yard. Doç. Dr. Meriç SUBAŞI ERTEKİN
T.C. Anadolu Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü

ABSTRACT

As the multinational companies have a complex and different structure, their definition also constitutes a variety. They complete their development started with the export by the phase of the outside production and the multi-nationalism. These companies get a superiority in the competition by establishing the proper activities in conglomerate, vertical and horizontal expansion shapes with the central countries and other dependant ones.

The multinational companies contribute to the world economy of the point of view to establish the integration of the national economies , to bring in some international newness and to achieve effectively the sharing of the world economy.

ÖZET

Çokuluslu şirketlerin karışık ve değişik uygulamalar gösteren bir yapısı olduğundan tanımı da çeşitlilik göstermektedir. İhracatla başlayan gelişimlerini dış üretim ve çokuluslulaşma aşaması ile tamamlarlar. Bu şirketler faaliyetlerini dikey, yatay ve konglomera yayılma şeklinde merkez ülke ve diğer bağlı ülkelerle yaparak rekabette üstünlük elde ederler.

Çokuluslu şirketlerin dünya ekonomisine ulusal ekonomilerin entegrasyonunu sağlama, uluslar arası yenilikler getirme ve dünya ekonomisinin paylaşımında etkinliğin sağlanması yönünden önemli katkıları vardır.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en önemli ekonomik gelişmelerden birisi de çokuluslu şirketlerin çoğalması olmuştur. Çokuluslu şirketler dünya ölçeğinde üretimi ve ticareti örgütleme rolünü üstlenmişlerdir. Çokuluslu şirketlerin özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda güçlenmesi rekabetin çokuluslulaşma yönünde güçlü bir eğilim göstermesinden kaynaklanmıştır. Uluslararası piyasalarda rekabetçi güce sahip olmanın en kestirme yolu ise çokuluslu şirketlerle yakalanmıştır. Bu amaçla, çokuluslulaşmanın güçlenmeye başladığı dönemlerde Amerikan firmalarının hemen hemen tümü, iştirakleri, bağlı şirketleri ve şubeleriyle zengin bir denizaşırı şebekesi oluşturmuştur. Bugün ise dünya üretiminde ve ticaretinde önemli bir paya sahip olmuşlardır.

1.ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN TANIMI

Çokuluslu şirketler(ÇUŞ)'in tanımı konusunda tam bir anlaşmaya varılamamıştır. Temel olarak ölçütlerin fazla oluşu ve her ölçütte bazı eksikliklerin olması tanımda güçlük yaratmaktadır. Bazı görüşler, ÇUŞ dünyasının henüz karışık ve heterojen oluşu ve

uygulamada görülen çok çeşitli değişikliklerin tam bir tanımlamaya izin vermeyeceğini ileri sürmektedirler¹.

Tanımlar arasından özelliklerine göre ÇUŞ, Bir çok ülkede yatırım yapan, özellikle de imalat, madencilik gibi alanlarda araştırma ve geliştirme faaliyetine katılan, ülke sınırlarını aşan ve kararları planlı bir merkezden alan, şirketin yönetiminde ve stokların sahipliğinde çokuluslu bir karaktere sahip olan, dış satışlarının toplam satışları içindeki payı yüzde 25 veya daha fazla olan şirketlerdir².

İnan ise ÇUŞ'i iki veya daha fazla ülkede genel bir yönetim stratejisi altında işletme kaynaklarının ülkeye bakılmaksızın dağılımı ile mülkiyet ve üst yönetimin çokuluslu olması³ şeklinde tanımlamıştır.

2.ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN ÇOKLU PİYASA FAALİYETLERİ

ÇUŞ faaliyetlerini dikey, yatay ve konglomera –küme- bir hat üzerinde merkez ülke ve diğer bağlı ülkelerle yaparak rekabet avantajı elde ederler⁴.

2.1. DİKEY YAYILMA

Dikey yayılma ÇUŞ'in yabancı ülkelerdeki bağlı şirketleri için ara mallar ve girdiler üretmeye karar vermesidir. Bu yolla daha iyi

¹ Kadir D. ŞATIROĞLU, *Çokuluslu Şirketler*, Ankara üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No.536, Ankara, 1984, s. 23.

² Robert J. CARBAUGH, *International Economics*, Fourth Edition, Wadsworth Publishing Co., California, 1992, s. 245.

³ İnan ÖZALP, *Çokuluslu İşletmeler: Uluslar arası Yaklaşım*, Eskişehir, 2000, s. 24.

⁴ CARBAUGH, a.g.e., s. 245.

dağıtım ve hizmet ağı da sağlanmış olur⁵. Özellikle bazı endüstriler için önemli olan dikey birleşmenin sonucunda üretimin çeşitli kademelerindeki kararlar koordine edilir. Örneğin, petrol endüstrisinde, geriye ham petrol kaynağına doğru, ileriye tüketici piyasalarına doğru, bütün faaliyetlerin dikey olarak birleştirilmesi yaygın bir durumdur.ÇUŞ bu alanda üretimde bulunurlar. Bir kısım endüstrilerde ise, örneğin metal endüstrisinde dikey birleşme sadece geriye hammadde kaynağına doğru yönelir. Bazen de sadece ileriye doğru faaliyetler birleştirilir.Bu yolla yabancı ülkelerde tamamlanmış mallar üretilir. Girdi ve ara mallar ise ana ülkeden temin edilir. Örneğin, otomobil üreticileri ana şirketin tamamlanmış malları için dışarıda bağlı şirket kurabilirler. Dikey birleşmelerin çoğu ise genellikle geriye doğrudur.

Dikey birleşmede maliyetin en aza indirilmesi veya kaynağa yakınlık önemlidir. Bu tür yayılmada ÇUŞ değişik gelişme düzeyindeki ülkeler arasından farklı faktör yoğunluğuna sahip olan ülkelere yönelirler. Bu yolla uzman şirketler mikro ekonomik üretim fonksiyonlarını makro ekonomik faktör avantajıyla birleştirmiş olurlar⁶.

Dikey birleşmede geniş bir alana yayılmanın sonucunda hem en ucuz faktöre ulaşılır hem de belli mal ve hizmetlerin üretiminde bağlı şirketlerin uzmanlaşması ile ölçek ekonomilerinden yararlanır. Böylece rekabet avantajı yaratılmış olur ve monopol geliri elde edilir. Burada monopol gelirini bireysel firmalardan çok endüstri içindeki firmalar elde ederler⁷.

⁵ Dominic SALVATORE, **International Economics**, Third Edition, Macmillan Publishing Co., New York, 1990, s. 355.

⁶ Charles-Albert MİCHALET, **Strategies of Multinationals and Competition for Foreign Direct Investment**, The World Bank, Washington,D.C., 1997, s.13.

⁷ Wi Saeng KİM-Esmeralda O. LYN, "Foreign Direct Investment Theories , Entry Barries and Reverse Investments in U.S. Manufacturing Industries" **Journal of International Business Studies**, Vol.18, Iss.2, Summer1987, s.54.

2.2 YATAY YAYILMA

Yatay yayılmada firma merkez (ana) ülkede ürettiği malın aynısını yabancı ülkelerde de üretir. Yabancı ülkelerdeki firmalar üretim ve pazarlamada bağımsızdırlar. Bu tür yayılmanın amacı tarife ve benzeri ticareti kısıtlayıcı engellerden kaçınmaktır⁸.

Firmaların yatay olarak birleşmesi, sermaye mallarının bölünmezliği ve işbölümünün artması gibi nedenlerle içsel ekonomiler yaratır. Ancak uzun dönemde yönetimin güçlenmesi nedeniyle maliyetlerin artması yatay birleşmeyi sınırlandırabilir⁹. Yatay birleşme firmanın fiyatları kontrol edebildiği noktaya kadar devam eder.

Yatay yayılma bir firmanın ihracatının büyütülmesini destekler görünür ve daha çok aynı gelişme düzeyindeki ekonomilerde uygulanır. Bu ülkeler kişi başına geliri aynı, teknoloji potansiyeli eşit, tüketici tercihleri benzer ve yasa ve düzenleme çerçevesi genel prensiplere dayanan ülkelerdir¹⁰.

ÇUŞ ürün farklılaştırması ile monopol ve oligopol yaratma imkanı gördükleri aksak piyasalarda yatay yayılmaya yönelirler. Bir şirketin rekabeti tanımlanamayan varlıklar, teknolojik sermaye, patent ve ticaret markası vb. dayanır. Bunlar maliyet artışı ve yabancı bir ülkede bulunma riskine karşı şirkete belli özel rekabet avantajı sağlarlar¹¹.

Dünya Bankası'nın yaptığı bir araştırmada seçilen örnek ülkelere göre Avrupalı ve Amerikalı yatırımcılar için en cazip kabul edilen ülkelere ilişkin bir sıralama yapılmıştır.

⁸ CARBAUGH, a.g.e., s. 246.

⁹ Charles P. KINDLEBERGER, **American Business Abroad (Six Lectures on Direct Investment)**, Yale University Press Ltd., 1969, s.13.

¹⁰ MICHALET, a.g.e., s. 13.

¹¹ MICHALET, a.g.e., s. 13.

Tablo:1. Avrupa Firmaları İçin Cazip Ülkeler*

Yatay Yayılma		Dikey Yayılma	
Tayland	3.8	Malezya	3.6
Malezya	3.7	Tayland	3.5
Portekiz	3.5	Polonya	3.1
Polonya	3.4	Türkiye	3.1
Türkiye	3.4	Portekiz	2.9
Macaristan	3.3	Macaristan	2.6
Rusya	3.0	Rusya	2.5
Slovakya	2.2	Slovakya	2.0
Mısır	2.2	Litvanya	1.8
Fas	2.1	Ukrayna	1.7
Ukrayna	2.0	Mısır	1.6
Tunus	2.0	Fas	1.6
Litvanya	1.8	Tunus	1.6

*Her ülkeye en az 1 puan ve en çok 5 puan verilmiştir. Puanlama ülkelerin cazipliği konusunda tüm yatırımcıların yaptıkları sıralamanın aritmetik ortalaması alınarak yapılmıştır.

Kaynak: MICHALET, s. 4.

Tablo:2. Amerikan Firmaları İçin Cazip Ülkeler

Yatay Yayılma		Dikey Yayılma	
Tayland	3.9	Macaristan	3.8
Malezya	3.7	Malezya	3.0
Türkiye	3.6	Tayland	2.8
Macaristan	3.5	Polonya	2.6
Polonya	3.5	Türkiye	2.5
Rusya	3.1	Portekiz	2.2
Portekiz	2.9	Rusya	2.0
Mısır	2.4	Mısır	1.7
Ukrayna	2.4	Ukrayna	1.5
Fas	2.0	Tunus	1.5
Tunus	1.9	Fas	1.3
Slovakya	1.7	Litvanya	1.2
Litvanya	1.5	Slovakya	1.2

Kaynak. MICHALET, s.5.

Tabloda görüldüğü gibi beş ülke Amerikan ve Avrupa şirketleri için aynı cazipliğe sahiptir. Buna göre üç önemli rekabet bölgesi aşağıdaki gibi sıralanabilir.

Merkezi Doğu Avrupa Bölgesi:Macaristan, Polonya ve belki Rusya.

Akdeniz Bölgesi: Türkiye ve belki Portekiz.

Asya Bölgesi: Malezya ve Tayland.

2.3. KONGLOMERA YAYILMA

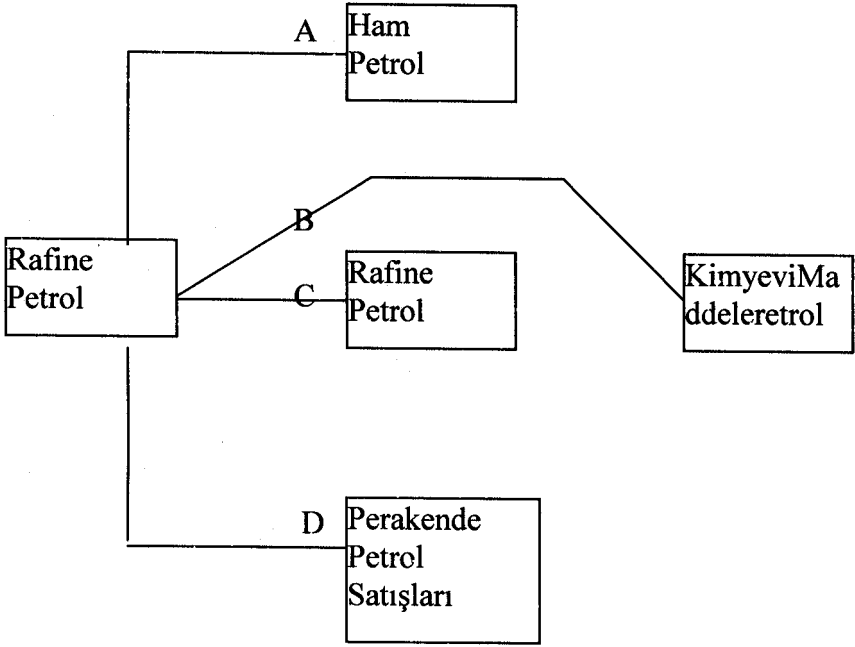
Konglomera yayılmada ÇUŞ kendi üretimleriyle doğrudan ilgisi olmayan üretime yönelirler¹². Örneğin, Exxon firması bakır madeni ve iş makineleri alanına yönelmiştir.

Şirket faaliyetlerinin global veya rasyonel çıkarı için şirketin kapatılmasına da gidilebilir.Geçmişte büyük petrol rafine ÇUŞ'i kimya ve rafine şirketlerini OPEC temelli organizasyonlara satmıştır¹³.

¹² CARBAUGH, a.g.e.,s. 246.

¹³ C.J. DIXON, D. DRAKAKIS-SMITH and H.D. WATTS, **Multinational Corporations and The Third World**, Crom Helm Ltd., London, 1986, s.12.

Şekil:1.ÇUŞ'in Çoklu Piyasa Faaliyetleri

- A- Geriye doğru dikey yabancı yatırım
- B- İleriye doğru dikey yabancı yatırım
- C- Yatay yabancı yatırım
- D- Konglomera yabancı yatırım

Kaynak: CARBAUGH, a.g.e.

3.ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN GELİŞİMİ

Çoğu imalatçı firma tamamen iç piyasaya yönelik çalışmayı tercih ederken çok azı uluslararası piyasalarda çalışır. İşadamları ulusal piyasada yetişirler, piyasa riskine karşı tecrübe kazanırlar ve yerel rekabetle karşılaşılırlar. Buna karşın uluslararası piyasalar karışık, riskli ve bilinmez olarak görülürler. Çünkü uluslararası

piyasalarda faaliyet gösterebilmek yabancı tüketicilerin, hükümetin ve kişilerin davranışlarını bilen bir yönetici olmayı gerektirir. Bu yüzden uluslararası alanda çalışacak olan işadamları, çalışacakları ülkenin ekonomik, sosyal, politik ve kültürel yapısını az da olsa öğrenmek zorundadırlar.

Çokuluslulaşan şirketlerin zaman içinde geçirdikleri gelişim üç aşamada tanımlanabilir. Bunlar, ihracat,dış üretim ve ÇUŞ aşamasıdır.

3.1. İHRACAT AŞAMASI

İhracat aşaması dolaylı ve doğrudan olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar. Dolaylı ihracatta, şirketin çabası olmaksızın yerli bir ihracat firmasının veya doğrudan doğruya yabancı bir alıcı firmanın ürünü istemesi söz konusudur. İmalatçı firma bu talebe olumlu yaklaşıyorsa ihracat karlı olacak demektir. Firma başlangıçta yabancı alıcılara ve çoğunlukla yerli ihracatçılara satış yapar.Ancak, yabancı piyasalarda malını satarken başka taleplerle karşılaşır veya başka ülkelerden ve bölgelerden malına talep olabileceğini öğrenir¹⁴.

Doğrudan ihracatta ise yeni bir ürünü iç piyasada üreten firma, malın üretim teknolojisinin yerleşmesi ve üretimin olgunlaşması sürecinden sonra yeni pazarlar elde etmek amacıyla uluslararası piyasalara açılmanın ilk adımı olan ihracat faaliyetine girişerek ihracat işinde daha aktif hale gelmek ister¹⁵. Böylece küçük kadrolu bir ihracat müdürlüğü veya ülkesinde ihracat işiyle ilgilenen bağımsız bir ihracat bürosuna başvurur. Satışların devam etmesiyle şirket yerli satış bölümüyle aynı düzeyde ihracat departmanı oluşturur. İhracatla birlikte ihracatçı ülkenin mevcut kapasitesinin kullanımı artacağından, üretimde birim başına sabit maliyetler azalacaktır. Diğer bir deyişle, ihracat yoluyla ihracatçı ülkede ölçek

¹⁴ Les.R. DLABAY and James Calvert SCOTT, **Business in a Global Economy**, South-Western Educational Publishing, Ohio, 1996, s.104.

¹⁵ DLABAY and SCOTT, a.g.e., s.105.

ekonomileri yaratılmış olacaktır¹⁶. İhracatın büyüyerek devam etmesi durumunda ise dış ülkelerde büro ve satış bölümleri şeklinde ara faaliyetlere girilir. Böylece çalışmanın sonucunda daha düşük taşıma ve tarife maliyetlerinden yararlanır.

İhracat ve ara faaliyetler sonucunda pazar araştırması, reklam ve diğer teşviklerle desteklenen sistemli bir ihracat programına yönelen, dış pazarlarda belli bir yer edinen ve ihracatı toplam satışlarının %10'una veya daha fazlasına ulaşan firmalar dış üretim aşamasına geçerler¹⁷. Ancak, bu aşama için pazarlama maliyetlerine, piyasadaki talep koşullarına ve yatırım yapılan piyasanın büyüklüğüne göre en uygun geçiş zamanı seçilmelidir¹⁸.

3.2. DIŞ ÜRETİM AŞAMASI

Dış üretim aşamasının nedenleri daha çok yüksek tarifelere, hükümet tarafından konulan ithalat engellerine ve pazar payının elde edilmesine bağlıdır.

Yabancı ülkelere yönelik üretim yapan imalatçı dış piyasalara üç şekilde girebilir. Bunlar; lisans, yabancı ülkedeki yerel üreticilerle uzun vadeli anlaşmalar ve doğrudan dış yatırımlardır. Seçilen yol bir çok faktöre bağlı olmasına karşın, genellikle imalatçılar lisansla başlar ve doğrudan dış yatırımlarla devam ederler. Bitmiş ürün için yerel üreticilerle anlaşmaya ise yanaşmazlar.

Lisans anlaşması ihracatçı için dış üretimde ilk aşamadır. Sermaye yatırımı gerektirmediği ve başlangıç riski taşımadığı için de kolaydır. İmalatçı firma patentinin kullanımını, üretim bilgisini veya ticari markasını belirli bir ücret karşılığında bağımsız bir yabancı

¹⁶ Peter BUCKLEY- Mark CASSON, "The Optimal Timing of A Foreign Direct Investment", *Economic Journal*, Vol. 91, June 1981, s.80.

¹⁷ Franklin ROOT, *International Trade and Investment: Theory, Policy, Enterprise*, South-Western Publishing Co., England, 1973, s.505.

¹⁸ BUCKLEY-CASSON, a.g.e., s. 81.

üreticiye kiralar. Bu yolla yabancı ülkenin gelişiminde yer alır. Lisans anlaşmasında yönetim kontrolü olmadığından zamanla imalatçının satış ve pazar beklentilerini karşılamaz. Bu yüzden, dış yatırım aşaması dış piyasalara girmenin en iyi yolu olur.

Dış ülkelerde yapılan ilk yatırım daha sonraki yatırımlara zemin hazırlar. Birkaç ülkede bir veya daha fazla ürün için kurulan işletmeler bağımsız alıcılara veya kendi bağlı şirketlerine ihracat yaparlar. Lisans anlaşmaları ise daha çok bağlı şirketleriyle yapılır.

Dış üretim aşamasının sonuna doğru imalatçı birkaç ülke temelli üretimden dünya piyasasına yönelir, lisans anlaşmaları ve ana şirketten ihracat belli bir düzeye ulaşır. Bu aşamada yönetim gittikçe zorlaşacağından şirketin iyiliği için tek bir yönetim çatısı altında çalışılması gereklidir. Böylece çokuluslulaşma aşamasına geçilir. Ancak geçiş çabuk ve kolay olmaz, derece derece olur.

3.3. ÇOKULUSLULAŞMA AŞAMASI

Bu aşamada çokuluslu şirket yönetimi dünya ölçeğinde uluslar arası üretimin planına, organizasyonuna ve kontrolüne başlar. Bu amaçla, ÇUŞ çok sık olarak çeşitli ülkelerde bulunan bağlı şirketlerini satın alırlar. Ancak, bazı ülkeler ekonominin kontrolünü ellerinde tutmak amacıyla satacakları şirketlerin sayısını sınırlayabilirler. Örneğin, Meksika şirketlerin %49'unun yabancı yatırımcılara satılmasına izin verir¹⁹.

4. ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN DÜNYA EKONOMİSİNE KATKILARI

Ticaret ve faktör hareketleri kaynakların ülkeler arasında dağılımını sağlayarak çeşitli faydalara neden olurlar. Ticaret bir ülkeye düşük fırsat maliyetli ihraç ürünleriyle yüksek fırsat maliyetli ithal ürünlerinin üretiminde uluslararası üstünlük sağlar.

¹⁹ DLABAY-SCOTT, a.g.e., s.108.

Uluslararası faktör hareketleri de verimliliği artırır. Ülkeler sahip oldukları bol üretim faktörünü diğer ülkelere transfer ederler. Örneğin, teknoloji ve işlemecilik bilgisinin nispeten bol olduğu bir ülkeden nispeten kıt olan ülkelere doğru transferi gerçekleşir²⁰ Transfer yapılırken mal ve hizmetlerin üretiminde doğal kaynakların ve işgücü gibi faktörlerin nispeten bol olduğu ülkeler seçildiğinden uygun bir bileşim ve uluslar arası rekabette üstünlük sağlanmış olur²¹.

Tam rekabet koşulları altında faktörlerin akımı marjinal verimlilikleri (ve fiyatları) her yerde aynı oluncaya kadar devam eder. Bu durumda uluslararası faktör dağılımı optimal olur. Çünkü daha fazla yapılan her faktör hareketi daha az üretime ve bütün olarak dünyada daha az tüketici faydasına neden olur. Üstelik böyle bir optimal dağılım bilindiği gibi nadiren yaratılabilir. Bu da ülkeler arasında daha fazla faktör mobilitesi, daha iyi uluslar arası paylaşım ve dünya ekonomisinin daha yüksek etkinliği demektir.

ÇUŞ 'in faaliyetleriyle çeşitli ürünler uluslararası piyasalarda dolaştığından ölçek ekonomilerinden de yararlanmış olur²². Sabit maliyetlerde ve ulaşım maliyetlerinde düşüş sağlanırken tek bir malın üretiminde uzmanlaşmaya gidilmesi çeşitli malların üretimine göre daha fazla avantaj sağlar²³.

Bu çerçevede ışığında, çokuluslu teşebbüsün uluslararası temsilci (acente) olarak rolünü yerine getirmede dünya ekonomisinin etkin paylaşımına önemli bir katkıda bulunacağı açıktır. ÇUŞ'ın dünya ekonomisine katkısı ulusal şirketlerin ekonomideki rolü ile karşılaştırılabilir. Ulusal ekonomide ulusal şirketler faktörlerin yoğun olduğu bölgelerden faktörlerin kıt olduğu bölgelere sermaye,

²⁰ ROOT, a.g.e., s. 567.

²¹ DIXON- DRAKAKIS-SMITH-WATTS, a.g.e., s.12.

²² Salah S. HASSAN and Roger D. BLACKWELL, **Global Marketing- Perspectives and Cases**, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1994, s.25.

²³ Richard E. CAVES, **Multinational Enterprise and Economic Analysis**, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s.8.

teknoloji ve işletmecilik bilgisini aktarırlar. Böylece ulusal şirketlerin faaliyetleri ulusal ekonomide bölgesel ekonomilerin entegrasyonunu sağlar. ÇUŞ de aynı şekilde dünya ekonomisi içinde ulusal ekonomilerin entegrasyonunu sağlarlar.

Fakat ÇUŞ'in ekonomi içindeki yenilik oranına katkısı dünya ekonomisinin etkinliğine katkısından çok daha önemlidir. ÇUŞ öncelikli olarak önemli ölçüde yenilikçidirler. Uluslararası üretim ve ticaret aracılığıyla hızlı bir şekilde yeni fikirleri, yeni ürünleri, yeni üretim fonksiyonlarını, yeni yönetim ve organizasyon metotlarını ve global bir ölçekte diğer yenilikleri yayarlar. Uluslararası yenilikler ÇUŞ'in özel katkısını tanımlar. Diğer oluşumlar aynı katkıyı sağlayamazlar. Bu yüzden ÇUŞ dünya ekonomisindeki değişimin en önemli temsilcisi olmuştur.

5. SONUÇ

Genel bir yönetim stratejisi altında birleşen ÇUŞ günümüzde dünya üretiminin öncülüğünü yapmakta ve çeşitli ülkelerdeki satışlarının toplamı dünya ihracatının iki katından fazla olmaktadır.

ÇUŞ'in dünya ekonomisine en önemli katkıları ulusal ekonomilerin dünya ekonomisine entegrasyonunu sağlaması, üretim ve ticaret aracılığı ile yenilikleri global ölçekte yayması ve dünya ekonomisinde etkinliği sağlamasıdır. ÇUŞ'in dünya ekonomisine olumlu katkılar sağlaması her ülke için de olumlu katkı sağlayacağı anlamına gelmez. Ancak, bütün ülkelerin etkin ve daha dinamik bir dünyanın getirilerini paylaşacakları söylenebilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

BUCKLEY Peter - CASSON Mark," The Optimal Timing of A Foreign Direct Investment", **Economic Journal**, Vol. 91, June 1981.

CARBAUGH Robert J., **International Economics**, Fourth Edition, Wadsworth Publishing Co., California, 1992.

CAVES Richard E., **Multinational Enterprise and Economic Analysis**, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

DIXON C.J., DRAKAKIS-SMITH D. and WATTS H.D., **Multinational Corporations and The Third World**, Crom Helm Ltd., London, 1986.

DLABAY Les.R and SCOTT James Calvert, **Business in a Global Economy**, South-Western Educational Publishing, Ohio, 1996.

HASSAN Salah S. and BLACKWELL Roger D., **Global Marketing-Perspectives and Cases**, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1994.

KINDLEBERGER Charles P., **American Business Abroad (Six Lectures on Direct Investment)**, Yale University Press Ltd., 1969.

KİM Wi Saeng - LYN Esmeralda O., "Foreign Direct Investment Theories , Entry Barries and Reverse Investments in U.S. Manufacturing Industries" **Journal of International Business Studies**, Vol.18, Iss.2, Summer1987.

MİCHALET Charles-Albert, **Strategies of Multinationals and Competition for Foreign Direct Investment**, The World Bank, Washington,D.C., 1997.

ÖZALP İnan, **Çokuluslu İşletmeler: Uluslararası Yaklaşım**, Eskişehir, 2000.

ROOT Franklin, **International Trade and Investment: Theory, sPolicy, Enterprise**, South-Western Publishing Co., England, 1973.

SALVATORE Dominic, **International Economics**, Third Edition, Macmillan Publishing Co., New York, 1990.

ŞATIROĞLU Kadir D., **Çokuluslu Şirketler**, Ankara üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No.536, Ankara, 1984.